

Beata Abdallah-Krzepkowska

Rahma i miłosierdzie - (nie)adekwatność pojęć

Nurt SVD 51/1 (141), 224-237

2017

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Rahma i miłosierdzie – (nie)adekwatność pojęć

Rahma and Mercy – (in)adequacy of the terms

Beata Abdallah-Krzepkowska

praskowia@gmail.com

Uniwersytet Śląski w Katowicach

Ur. 1970 w Dąbrowie Górniczej. W 2000 ukończyła studia arabistyczne na Uniwersytecie Jagiellońskim, a następnie podjęła pracę na Uniwersytecie Śląskim (adiunkt). Zainteresowania naukowe: zagadnienia semantyczne Koranu. Praca doktorska dotyczyła konceptualizacji pojęcia miłosierdzia w Koranie. Przygotowuje rozprawę habilitacyjną na temat koranicznego obrazu relacji rodzinnych i plemiennych.

„**M**iłosierdzie” – jest to słowo, które funkcjonuje we współczesnej polszczyźnie, głównie w jej warstwie sakralnej, i oznacza motywację dobroczynnych działań; stanowi *quasi*-synonim empatii, współczucia, litości. Według *Słownika języka polskiego* posiada ono znaczenie „współczucia okazywanego komuś czynnie, zmiłowania się nad kimś, litości”¹. Podmiotem, który miłosierdzie wyświadcza, jest Bóg, a jego beneficjentem – grzeszny człowiek. Relacja ta może być także przeniesiona na ludzki podmiot czyniący – przez wzgląd na Boga – dobro innemu człowiekowi, którego sytuacja oceniania jest jako gorsza od własnej sytuacji podmiotu. Tego typu użycie terminu „miłosierdzie” wyeksponowała teologia chrześcijańska, według której stanowi ono „podstawową właściwość Boga, który okazuje miłosierdzie grzesznikowi, pod warunkiem, że on też będzie miłosierny”².

¹ M. Szymczak (red.), *Słownik Języka Polskiego*, Warszawa 1988, t. II, s. 177.

² N. Lemaitre i in., *Słownik kultury chrześcijańskiej*, tłum. T. Szafranski, Warszawa 1997, s. 126.

Koraniczne rozumienie miłosierdzia

Kultura muzułmańska – kultura Księgi – wykształciła szerokie i wieloaspektowe znacznie głębsze rozumienie pojęcia oddawanego nie w pełni adekwatnie polskim terminem „miłosierdzie” i inkluzywnym względem niego³. W Koranie, który wyznaczył sens i użycie tak tego, jak i innych pojęć kluczowych dla kultury muzułmańskiej zarówno w jej wysokiej, teoretyczno-refleksyjnej warstwie, jak i w potoczności języka arabskiego, miłosierdzie obejmuje pełnię relacji Boga do człowieka (zarówno do muzułmanina, jak i niemuzułmanina), do jego życia doczesnego i pośmiertnego, zamiarów i działań, życiowej walki, szczęścia bądź poczucia przegranej. Najbliższe koranicznej koncepcji miłosierdzia wydaje się być rozumienie tego słowa w staropolszczyźnie jako terminu „obejmującego całokształt stosunku Boga do człowieka”⁴.

Koraniczne sposoby ujmowania tego pojęcia odkrywają najczystszą, najgłębszą i obdarzoną *per se* najwyższym autorytetem warstwę znaczeniową, która w ciągu wieków obrosła niezliczoną ilością komentarzy teologicznych, leksykograficznych, a także prawniczych. Warto się zwrócić wprost do źródłowego dla kultury muzułmańskiej tekstu, czyli Koranu, i przeanalizować sposoby, na które ujmowane jest w nim pojęcie stanowiące jądro islamu, pojęcie, bez którego nie zaistniałaby ani teologia, ani antropologia, ani filozofia muzułmańska. Warto tym bardziej, że pełna niekoniecznie pozytywnych emocji atmosfera polityczna początków XXI wieku wypacza

³ Termin „miłosierdzie” występuje w polskich tłumaczeniach Koranu jako odpowiednik arabskiego terminu *rahma* zarówno w przekładzie Koranu J. Bielawskiego, jak i tzw. przekładzie J.M. Tarak-Buczackiego (warto przypomnieć, że przekład Koranu zwany tradycyjnie *Koranem Buczackiego* jest w rzeczywistości dziełem zbiorowym, a jego losy są niezwykle skomplikowane; duży udział w tłumaczeniu przypada dwóm wileńskim filomatom: ks. Dionizemu Chlewińskiemu i Ignacemu Domeyce – zob. A. Drozd i in., *Piśmiennictwo Tatarów polsko-litewskich*, Warszawa 2002, s. 64-65). Każdy z tych tekstów zawiera pewne elementy archaizacji językowej, dla której wzorcem jest przekład Biblii ks. Jakuba Wujka. Językowy obraz świata zbudowany na podstawie Wulgaty przy pomocy renesansowej polszczyzny jest jednocześnie odzwierciedleniem określonych trendów ideowych, charakterystycznych dla teologii potrydenckiej. Przekład ks. Wujka, który praktycznie do dzisiaj silnie oddziałuje na kulturę religijną, doprowadził do swoistej leksykalizacji niektórych pojęć religijnych, wypierając ze świadomości społecznej ich kontekst historyczno-kulturowy.

⁴ M.R. Mayenowa (red.), *Słownik polszczyzny XVI wieku*, t. XIV, Wrocław 1982, s. 168-188.

rozumienie zasadniczych idei islamu, dodatkowo utrudniając pełen nieufności i przekłamań międzykulturowy dialog.

Bogato zleksykalizowana domena miłosierdzia tworzy pole semantyczno-leksykalne o nieostrych granicach wewnętrznych i zewnętrznych. Jego nadrzędnym pojęciem jest miłosierdzie rozumiane jako „obejmujący całość stosunek Boga do człowieka”. Jest to obszar o złożonej semantyce wyrazów wchodzących w jego skład, których sensy tworzą strukturę nakładających się na siebie znaczeń.

Budowa pola staje się jeszcze bardziej skomplikowana, gdy nałożymy na nie siatkę polskich odpowiedników arabskich terminów. Zbiór takich relacji językowo-skojarzeniowych można ustalić poprzez analizę kontekstów, w jakich występują poszczególne terminy. Dobór pojęć w polu jest czynnością do pewnego stopnia zależną od rozstrzygnięć arbitralnych i intuicyjną. Jeżeli miłosierdzie traktujemy jako całość stosunku Boga do człowieka i tę wszechobecność miłosierdzia widzimy w Koranie, stąd każdy przejaw działania Boga w stosunku do człowieka należy włączyć w obręb tego pola. Niektóre z analizowanych pojęć mają charakter metonimiczny, uznano jednak za zasadne włączenie ich w skład pola.

W języku arabskim rdzeń stanowi nośnik znaczenia wyrazu, toteż w odkrywaniu konotacji znaczenia terminu koranicznego może być pomocna analiza znaczeń poszczególnych derywatów. Pierwotne znaczenie czasownika klasy I stanowi często źródło, z którego powstają późniejsze znaczenia figuratywne i abstrakcyjne.

Głównym kryterium doboru pojęć wchodzących w skład pola semantycznego był ich ogólny i abstrakcyjny charakter, znaczenie obejmujące szeroki zakres Bożego miłosierdzia. W znaczeniach analizowanych terminów daje się wyodrębnić siedem grup. Podobnie jak w przypadku doboru pojęć w polu semantyczno-leksykalnym, przyporządkowanie poszczególnego użycia danego pojęcia do grupy znaczeniowej musi być czasem czynnością arbitralną. Znaczenia tworzą kontinuum, nakładają się na siebie, niejednokrotnie jedno użycie wyrazu niesie ze sobą wiele znaczeń lub nawet wszystkie. Trudność leży również w samym charakterze świętego tekstu, nie zawsze łatwego do interpretacji i niejednoznacznego. Toteż nie wszystkie użycia wyrazu mogły zostać włączone w skład którejs z grup znaczeń. Ustalając znaczenie wyrazu, kierowano się przede wszystkim jego kontekstem, ale także – pomocniczo – formą leksykalną wyrazu. To, że znaczenie pojęć w Koranie może być kwestią do pewnego stopnia otwartą, świadczą komentarze do Koranu i rozbieżne nieraz opinie egzegetów.

Miłosierdzie cechą Boga i stworzenia

Miłosierdzie jest obok jedności Boga najczęściej przywoływaną w Koranie cechą Stwórcy, a imiona *Rahmān* i *Rahīm* (na język polski tłumaczone jako epitety „Miłosierny” i „Litościwy”) są najważniejszymi spośród 99 imion Boga.

Etymologicznie *rahma* i pokrewne jej leksemy (*marḥama*, *rahima*, *rahīm*, *rahmān*) poprzez swój rdzeń *rhm* łączą się z pojęciami bliskiej więzi i pokrewieństwa, czułości, delikatności, uczuciem żalości. W języku arabskim terminy *rahm*, *rihm*, *rahim* oznaczają „pokrewieństwo”, „więzy krwi”, „wnętrze”, a także „macicę-łono”⁵. Stąd można zaryzykować tezę o pełnej czułości i bliskiej pokrewieństwu więzi, jaka łączy Stwórcę z Jego stworzeniem.

Podobne znaczenie, etymologię oraz rdzeń wspólny jak w arabskim terminie *rahma* odnajdujemy w hebrajskim starotestamentowym słowie *rahamim*, które

„[...] w podstawowym znaczeniu służy do określania wnętrzości, będących w przekonaniu Hebrajczyków siedliskiem uczuć. Najczęściej pojęcie to jest używane do okazania przywiązania jednej osoby do drugiej, łagodności, współczucia, litości, miłosierdzia. Jako *rehem* oznacza «łono matki», uważane za siedlisko uczuć miłości do swego dziecka. Dlatego czasownik *raham* jest stosowany do wyrażenia uczucia miłości, litości, miłosierdzia”⁶.

Pozornie polskie „miłosierdzie” wydawać się może etymologicznie odległe od semickich terminów *rahma* i *rahamim*. Miłosierdzie, pochodzące od przymiotnika *milosierd*, jest tłumaczeniem greckiego, nowotestamentowego *eusplanchnos*, być może przy pewnym udziale łacińskiego *misericors*, gdzie *miser* oznacza biednego, nieszczęśliwego, a *cor* – serce. Stąd miłosiernym można nazwać człowieka umiejącego okazać serce cierpiącemu bliźniemu.

Polski termin „miłosierdzie” posiada podobną konotację, co łaciński *misericors*. Do XVI wieku przymiotnik „miły” miał wydźwięk negatywny. Opisywał on osobę niewiele znaczącą, godną litości, traktowaną protekcyjnie, na tyle bezsilną, by nie stwarzała poczucia zagrożenia. Jego etymologia zdradza silne pokrewieństwo z filozofią grecką oraz ideologią feudalnego rycerstwa. Według *Etymologicznego*

⁵ H.K. Baranow, *Arabsko-russkij slovar*, Moskwa 1976, s. 291.

⁶ J. Homerski, *Miłosierdzie w księgach Starego Testamentu*, [w:] W. Słomka (red.), *Miłosierdzie w postawie ludzkiej*, Lublin 1989, s. 12.

*słownika języka polskiego „miły” to „taki, jakiego można minąć (spokojnie), przejść obok i nie dobywać broni, by go zabić”, a „miłować” to „uważać (kogoś) za miłego, tzn. godnego litości, oszczędzać, nie zabijać od razu (tylko po «kawalku», tzn. obrzydzając mu życie swoją łaską)”⁷. Autor *Etymologicznego słownika języka polskiego* sugeruje, że pojęcie „miłosierdzie” zbudowano na bazie kontaminacji znaczeń „miły” i „serce”⁸.*

Podczas gdy *eusplanchnos* jest najbardziej pozytywnym epitetem Boga, łacińskie *misericors* miało pierwotnie wydźwięk negatywny.

Grecki termin *splanchna* to trafnie dobrany i dość dokładny odpowiednik hebrajskiego słowa *rahamim*⁹. W grece pozabiblijnej *splanchna* oznaczała

„[...] wnętrzości, a zwłaszcza serce, wątrobę, płuca i nerki zwierzęcia składanego na ofiarę. [...] Mniej więcej od V wieku p.n.e. przyjął się zwyczaj oznaczania tym samym terminem wnętrza każdego człowieka, a zwłaszcza łona niewiasty. W użyciu przenośnym rzeczownik *ta splancha* [...] oznacza źródło, środowisko wewnętrznych poruszeń, uczuć, a zwłaszcza spontanicznej litości, miłosierdzia i w ogóle miłości”¹⁰.

Polski termin „miłosierdzie” poprzez swą etymologię ocala znaczenie wnętrza człowieka (tu: serca), jako źródła i siedliska uczuć, ale ztraca symboliczny naddatek więzi, bliskości, pokrewieństwa, uczuć macierzyńskich, obecny w semickich terminach. Przez to polskie „miłosierdzie” ma wymiar bardziej wolicjonalny, podczas gdy etymologia arabskiego słowa *rahma* czy hebrajskiego *rahamim* wskazuje na wrodzony charakter miłosierdzia, stojącego już u początku historii stosunków Boga i człowieka.

Powinowactwa „miłosierdzia” z „sercem” sięgają greckiego antyku. Dla Arystotelesa serce stanowiło centrum życia zmysłowego. Znajdowała się w nim siedziba zmysłu ogólnego, którym to pojęciem Arystoteles określał doznania, wyobrażenia oraz emocje¹¹.

⁷ A. Bańkowski, *Etymologiczny słownik języka polskiego*, t. II, Warszawa 2000, s. 187.

⁸ Tamże.

⁹ *Splanchna* i jego derywaty odnoszą się najczęściej do osoby Jezusa lub, rzadziej, określają postawę człowieka, natomiast miłosierdzie Boże (hebrajskie *rahamim*, *hesed* i *hen*) są często oddawane przez greckie terminy *eleos* i *oiktirmos*, oba odległe etymologicznie od swych hebrajskich synonimów (K. Romaniuk, *Biblijny traktat o miłosierdziu*, Ząbki 2004, s. 12-17).

¹⁰ K. Romaniuk, *Biblijny traktat...*, dz. cyt., s. 14.

¹¹ Zob. Arystoteles, *O duszy*, tłum. P. Siwek, rozdz. XIII, <http://katedra.uksw>.

Wspomnienie o więzach pokrewieństwa i uczuciach macierzyńskich, kojarzonych z pojęciem *rahma* poprzez jego etymologię, a także będących wzorem dla stosunków łączących Boga z Jego stworzeniami, można odnaleźć w znanym hadisie:

„Jestem ar-Raḥmān. Stworzyłem Raḥam („łono” w znaczeniu: „więzy pokrewieństwa”) i utworzyłem dla nich imię z Mojego imienia. Kto je zachowuje, Ja będę z nim utrzymywał więź, jeśli ktoś je zrywa, Ja zerwę więzi Mnie z nim łączące”¹².

W zbiorze al-Buḥārīego znajduje się inny hadis, w którym Boże miłosierdzie porównywane jest wprost do macierzyńskiej miłości:

„Umar Ibn al-Haṭṭāb (oby Bóg był z niego zadowolony) powiedział, że Posłaniec Boga (pokój z nim i Boże błogosławieństwo) zobaczył wśród jeńców wojennych kobietę podnoszącą swoje dziecko, tulącą je do piersi i chroniącą je. Posłaniec Boga (pokój z nim i Boże błogosławieństwo) zapytał: «Czy sądzicie, że ta kobieta mogłaby wrzucić swoje dziecko w ogień, nawet gdyby była w stanie (fizycznie) to uczynić?» Odpowiedzieli: «Nie». Posłaniec Boga (pokój z nim i Boże błogosławieństwo) powiedział: «A Bóg jest miłsierniejszy dla Swoich sług niż ta kobieta dla swojego dziecka»”¹³.

Oprócz podanych hadisów istnieją jeszcze inne o podobnej treści i sensie, w których boskie miłosierdzie za pomocą analogii porównywane jest do miłosierdzia ludzi, szczególnie wobec dzieci i zwierząt. Często porównuje się Boże miłosierdzie do miłości rodzicielskiej, zwłaszcza macierzyńskiej. Hadisy niosą przesłanie, że miłosierdzie nie zostanie okazane temu, kto sam go nie okazuje (*man la yurḥam la yurḥam*).

„Anas Ibn Mālik przekazał, że pewnego razu ‘Ā’iṣę odwiedziła jakaś kobieta i ‘Ā’iṣa dała jej trzy daktyle. Kobieta dała każdemu

edu.pl/biblioteka/arystoteles_o_duszy.pdf [dostęp: 27.04.2016].

¹² At-Tirmidī, Abū ‘Isā Muḥammad Ibn ‘Isā Ibn Mūsā ās-Sulamī, [za:] Ismā‘il Ibn ‘Umar Ibn Kaṭīr, *Tafsīr al - Qur‘ān al - ‘adīm*, www.tafsir.com [dostęp: 12.12.2007].

¹³ Muḥammad Ibn Ismā‘il Ibn Ibrāhīm Al-Buḥārī, [za:] Ismā‘il Ibn ‘Umar Ibn Kaṭīr, *Tafsīr al - Qur‘ān al - ‘adīm*. Buḥārī podaje jeszcze inną wersję tego hadisu, opowiadającego o wziętej do niewoli kobiecie, która zgubiła swoje dziecko i karmiła piersią inne dzieci znajdujące się wśród jeńców (Al-Buḥārī, t. 8, k. 73, nr 28).

ze swoich dwóch dzieci po jednym daktylu, a jeden zostawiła dla siebie. Dzieci zjadły swoje daktyle i spojrzały na matkę. Matka wzięła swojego daktyla, przełamała go na pół i dała każdemu z dzieci po połówce. Przyszedł Prorok (pokój z nim i Boże błogosławieństwo) i 'Ā'īša opowiedziała mu to zdarzenie. Powiedział: «Czy cię to dziwi? Bóg okaże jej miłosierdzie, ponieważ jest miłosierna wobec swoich dzieci»”.

„'Ā'īša przekazała: Pewnego dnia Beduin przyszedł do Proroka (pokój z nim i Boże błogosławieństwo) i zapytał go: «Czy całujesz swoje dzieci?» – My nie całujemy naszych dzieci. Prorok (pokój z nim i Boże błogosławieństwo) odrzekł: «Jak mogę umieścić miłosierdzie w twoim sercu, kiedy Bóg je stamtąd zabrał?»”¹⁴.

Kilka hadisów mówi również o miłosierdziu, jakie ludzie winni okazywać w stosunku do zwierząt:

„Mu'awiyya Ibn Qurra przekazał, że jego ojciec powiedział: Pewien człowiek powiedział: «O Wysłanniku Boga, miałem zamiar zarząć owcę i zrobiło mi się jej żal». Prorok odrzekł: «Ponieważ okazałeś miłosierdzie owcy, Bóg okaże miłosierdzie tobie»”¹⁵.

Podobne w treści hadisy, znajdujące się w zbiorze Al-Buḥārīego, mówią o ptakach i psie.

Miłosierdzie w przestrzeni semantyczno-leksykalnej

Analiza znaczeń, metaforyki i etymologii pojęć wchodzących w skład pola semantycznego miłosierdzia w tekście Koranu ukazuje jego niezwykle bogactwo leksykalne¹⁶.

Badając konteksty znaczeń, można wyodrębnić siedem grup znaczeń pojęcia miłosierdzia:

- A. Miłosierdzie w życiu doczesnym, okazywane przez Boga wszystkim Jego stworzeniom. W tym znaczeniu mieszczą się takie Boże dobrodziejstwa, jak stworzenie świata i człowieka, dostarczanie stworzeniom żywności oraz środków do życia;

¹⁴ Muḥammad Ibn Ismā'īl Ibn Ibrāhīm Al-Buḥārī, *Al - ḡāmi' aṣ - ṣaḥīḥ*, t. 8, k. 73, nr 31, www.usc.edu/dept/MSA/fundamentals/hadithsunnah oraz www.ih-sanetwork.org (t. 7, k. 73, nr 27) [dostęp: 11.12.2007].

¹⁵ Muḥammad Ibn Ismā'īl Ibn Ibrāhīm Al-Buḥārī, dz. cyt., t. 6, k. 52, nr 12.

¹⁶ Zob. J. Bielawski, *Wprowadzenie. 8. Język Koranu i jego forma literacka*, w: *Koran*, tłum. J. Bielawski, Warszawa 1986, s. 802-804.

- B. Łaska objawienia, która prowadzi do nagrody życia wiecznego;
- C. Nagroda oczekująca wierzących w życiu przyszłym;
- D. Łaska w życiu doczesnym, którą Bóg okazuje swoim prorokom i ich plemionom;
- E. Łaska misji proroczej;
- F. Powodzenie życiowe, dobra sytuacja finansowa i rodzinna w aspekcie indywidualnym;
- G. Przebaczenie grzechów – obejmuje wybaczenie grzechów w Dniu Sądu i w życiu doczesnym, kiedy Bóg odstępuje od ukarania nieposłusznych ludzi, plemion czy miast. Najczęściej to znaczenie znajdujemy w historii Izraelitów, którym Bóg wielokrotnie wybaczał zrywanie Przymierza i obdarzał ich na powrót swoimi łaskami.

W polu semantyczno-leksykalnym miłosierdzia znajduje się 35 pojęć, których wspólną cechą jest powiązanie semantyczne z nadrzędnym wobec nich pojęciem *rahma*, będącym do pewnego stopnia odpowiednikiem polskiego pojęcia miłosierdzia: *rahma* (miłosierdzie), *faḍl* (łaska), *ni'ma* (łaska), *ḥayr* (dobro), *ḥasana* (dobro), *minna* (dobroć), *birr* (dobroć), *raḥḥ* (dobroć), *ṭawl* (dobroć), *ḥifwa* (dobroć), *luṭf* (łagodność), *ala'* (dobrodziejstwa), *manāfi'* (obfitość), *sa'a* (obfitość), *kawṭar* (obfitość), *waqār* (wielkoduszność), *ra'fa* (łagodność), *ḥilm* (łagodność), *maḡfira* (przebaczenie), *'afw* (odpuszczenie), *takfir* (odpuszczenie), *ḥiṭṭa* (przebaczenie), *tawba* (przebaczenie), *maḥabba* (miłość), *wudd* (miłość), *rizq* (zaopatrzenie), *baraka* (błogosławieństwo), *ṣalawāt* (błogosławieństwa), *salām* (pokój), *sakīna* (spokój, bezpieczeństwo), *walāya* (opieka), *wakīl* (opiekun), *naṣr* (pomoc), *ḥifẓ* (ochrona), *waliḡa* (przyjaciel).

Każde z tych pojęć zawiera jeden lub więcej elementów znaczeniowych, które tworzą pojęcie *rahma*.

W tekście Koranu najczęściej występują i najobszerniejsze znaczeniowo są trzy pojęcia: *rahma*, *faḍl* i *ni'ma*. Tylko *rahma* zawiera wszystkie wyodrębnione znaczenia, natomiast *faḍl* i *ni'ma*, stosunkowo licznie reprezentowane w tekście Koranu, zawierają po sześć znaczeń.

W polu miłosierdzia, oprócz wymienionych wyżej terminów, można wyodrębnić – ze względu na dominujący w pojęciu sens – kilka grup znaczeniowych:

- grupa przebaczenia – *maḡfira*, *takfir*, *'afw*, *tawba*, *ḥiṭṭa*, *birr* (choć *birr* oznacza dobroć, to jego jedyne użycie w Koranie wskazuje na aspekt przebaczenia grzechów) i pojęcia określające łagodność, powstrzymanie się od karania oraz gniewu – *ḥilm*, *ra'fa*;
- grupa łask doczesnych – *rizq*, *sa'a*, *faḍl*, *alā'*;
- grupa pojęć związanych ze szczególnego rodzaju łaską

i błogosławieństwem, jakimi Bóg obdarza wybranych ludzi, plemiona, a także społeczności. Terminy należące do tej grupy konotują element świętości: *walāya, baraka, ṣalawāt, ni'ma, rawḥ, ḥifwa, sakīna, salām*;

- grupa pojęć związanych z Bożą opieką – *walāya, naṣr, wakīl, waliġa, ḥifwa*;
- grupa pojęć określających Bożą miłość – *maḥabba* i *wudd*. Tą miłością Bóg obdarza tylko tych, którzy na nią zasłużyli.

Również asocjacje semantyczne i konotacje pojęć wchodzących w skład pola miłosierdzia budują sieć powiązanych ze sobą znaczeń. Zbadanie tych konotacji pozwala wyodrębnić kilka grup obejmujących pokrewne obszary znaczeń:

1. Za najważniejszą należy uznać grupę terminów, których konotacja wiąże się z uczuciami pokrewieństwa, głównie macierzyńskimi.
2. Wspólną cechą drugiej grupy pojęć jest przyjaźń, opieka, ochrona, pomoc.

Połączenie przyjaźni z opieką wydaje się oczywiste w rzeczywistości Arabii VII wieku, gdzie niemożliwe było życie poza rodziną i plemieniem zapewniającym pomoc, ochronę, wsparcie, opiekę. Kiedy pojawił się islam, pomoc i opieka plemienia miała zostać zastąpiona opieką Boga, a więzy rodzinne i plemienne – więzami łączącymi wszystkich wierzących (mających odtąd nazywać się braćmi) w jeden naród (*al-umma*). Znaczenie pojęć obu tych grup implikuje uczucie ufności człowieka do Boga, a także poczucie spokoju i bezpieczeństwa. Zarówno grupa pojęć, których konotacja nawiązuje do stosunków rodzinnych, jak i tych, które związane są z opieką i uczuciem przyjaźni, posiadają wspólny element bliskości i więzi, często wyrażony w Koranie *explicite*. Jednak terminy z „grupy przyjaźni” zawierają czynnik wolicjonalny, manifestujący się użyciem takiego czasownika jak „brać sobie Boga za opiekuna, przyjaciela”. Tylko Bóg, poprzez swą potęgę, jest jedynym opiekunem człowieka, ale to człowiek decyduje, czy chce, aby Bóg mu pomagał i wspierał go.

3. Grupa pojęć konotujących element szerokości, wielkości, obfitości, nadmiaru.
4. Grupa pojęć związanych z uczuciem delikatności, czułości, łagodności.
5. Grupa pojęć przywodzących uczucie spokoju, trwałości, odpoczynku.

6. Pojęcia oznaczające przebaczenie grzechów są dookreślone przez czasowniki, które w swym podstawowym sensie denotują czynności zakrywania, ukrywania, chowania, zasłaniania.

Centralną metaforą pojęć wchodzących w skład pola semantyczno-leksykalnego miłosierdzia jest metafora „miłosierdzie to przedmiot”. Drugi typ takiej metafory stanowi metafora orientacyjna „miłosierdzie to wyżej”, trzeci – „miłosierdzie to substancja”. Inne, często stosowane w Koranie metafory, które ilustrują pojęcie miłosierdzia, są następujące: „miłosierdzie to żywa istota”, „miłosierdzie to zamknięta przestrzeń”, „miłosierdzie to pożywienie”, „miłosierdzie to proces”.

Wspomniana metafora „miłosierdzie to przedmiot” służy konceptualizacji miłosierdzia przede wszystkim w znaczeniu C (miłosierdzie jest nagrodą, przedmiotem, który człowiek otrzymuje w wyniku „handlu” z Bogiem), A (miłosierdzie to przede wszystkim materialne wartości, jak stworzony przez Boga świat, pożywienie, deszcz) B, (miłosierdzie oznacza łaskę objawienia, co pokrywa się z konceptualizacją metonimiczną tego znaczenia – miłosierdzie to księga, miłosierdzie to znaki). Metafora ta służy zobrazowaniu wszystkich siedmiu znaczeń i dziesięciu z omawianych pojęć.

Metafora „miłosierdzie to wyżej” konceptualizuje sześć znaczeń i siedem pojęć, najczęściej jest też używana w znaczeniu B – jako daru objawienia, co współbrzmi z prymarnym znaczeniem terminu „objawienie” (*nuzūl*) – „zejście niżej”, „opuszczenie się”, „obniżenie się”.

Metafora „miłosierdzie to substancja” konceptualizuje głównie znaczenie nagrody. Bóg jest władcą nieograniczonej w swej ilości substancji, z której część wydziela ludziom, może także zwiększać tę część. Metafora ta wpisuje się w schemat złożonej metafory „sprawiedliwość to transakcja handlowa”.

Metafora „miłosierdzie to zamknięta przestrzeń” odnosi się najczęściej do miłosierdzia jako nagrody dla wierzących w życiu wiecznym i zgodna jest z konceptualizacją metonimiczną tego znaczenia – „miłosierdzie to ogrody”.

„Miłosierdzie to proces”, stanowi metaforę konceptualizującą dwa znaczenia – miłosierdzia w życiu doczesnym jako łaski stworzenia i daru proroczego, a także szczególnej boskiej opieki nad tymi, których wybrał Stwórca.

Inny podział przeprowadzany przez teologów i w pewnym stopniu pokrywający się z podanym wyżej stanowi miłosierdzie w życiu doczesnym oraz miłosierdzie w życiu przyszłym. Można także rozróżnić miłosierdzie o charakterze egalitarnym. Objawem tego aspektu Bożego daru jest objawienie przynoszące prawo, któremu wszyscy

poddani są w jednakowym stopniu (znaczenie B, C i G), a także wszelkiego rodzaju dobra, którymi Bóg obdarza ludzi na ziemi (znaczenie A). Miłosierdzie, które w sposób szczególny jest udziałem ludzi czy plemion, to powodzenie w życiu doczesnym (znaczenie F) oraz łaska, jaką Bóg darzy swych wybrańców (znaczenie D i E).

W części pola miłosierdzia, która jest powiązana ze sprawiedliwością, znajdują się znaczenia: C, E oraz częściowo D i G. Jest to miłosierdzie, na które zasługują wierzący – nagroda życia wiecznego, przebaczenie grzechów, wiara, którą Bóg ugruntował w ich sercach. Pomimo nierozstrzygniętych sporów dotyczących determinizmu, w Koranie znaleźć można wiele wersetów, które pozwalają zakwalifikować łaskę wiary do kategorii znaczeń miłosierdzia dla tych, którzy na nie zasługują. Wśród analizowanych terminów leksykalnych brak jednak wykładników pojęcia miłosierdzia jako łaski wiary, którą Bóg obdarza ludzi w sposób indywidualny. Kilka przykładów użycia pojęcia miłosierdzia w znaczeniu łaski wiary ofiarowanej wszystkim ludziom można wprawdzie rozumieć także jako indywidualną łaskę wiary, ale wszystkie te przykłady są niejednoznaczne.

Znaczenie łaski w życiu doczesnym, którą Bóg obdarowuje wybrane plemiona, jest w sposób szczególny powiązane ze sprawiedliwością, stanowi zarazem jej przekroczenie. Bóg obdarza swoimi dobrodziejstwami plemiona, które zawarły z Nim przymierze, czyli rodzaj wzajemnej umowy, według której ludzie w zamian za obietnicę dobrodziejstw życia doczesnego (ochrony, pomocy, zapewnienia dobrobytu) i za obietnicę życia wiecznego zobowiązują się porzucić bałwochwalstwo, czcić jedyne Boga oraz przestrzegać Jego praw. Tymczasem ludzie wielokrotnie zrywają przymierze, a Bóg, po okresie gniewu i pokuty, wciąż im przebacza i nadal gotowy jest udzielać im swego miłosierdzia. Koncepcja „Boga – plemiennego wodza”, ingerującego w życie swoich sług, powoduje, że znaczenie łaski objawienia i łask w życiu doczesnym (oraz D) są często bardzo silnie powiązane i nieraz trudne do oddzielenia.

Podobny rodzaj umowy, jaki miał miejsce między Bogiem a Izraelitami, zostaje zawiązany również pomiędzy Bogiem a muzułmanami. Ten „handel” nie przewiduje jednak łask Boga w ich codziennym życiu, zysk zostanie wypłacony dopiero w życiu przyszłym. Bóg nie obiecuje muzułmanom wyróżnienia ich pomiędzy innymi ludami, ani też nie obiecuje im dobrodziejstw w życiu doczesnym. Jedyną pomoc, jakiej im udziela, stanowi wsparcie w walce i przejście z pozycji ciemionych na pozycję zwycięzców, co wiąże się z misją proroczą.

Wśród znaczeń miłosierdzia, którym Bóg obdarza nieposiadających zasługi, wyróżnić można: sens łaski w życiu doczesnym

A (Koran często podkreśla, że podział dóbr w życiu doczesnym nie ma związku z zasadami sprawiedliwości), F (Bóg obdarza szczęściem w życiu doczesnym także tych, którzy na nie nie zasługują, takie powodzenie życiowe stanowi próbę dla człowieka), B (objawienie skierowane do wszystkich) i częściowo D – łaska dla wybranych (w kontekście historii przymierza powiązana z przebaczeniem), a także G (Bóg przebacza grzesznikom pod warunkiem, że się nawrócą). Te dwa ostatnie znaczenia, związane z zasadą sprawiedliwości, są jej przekroczeniem.

Idea miłosierdzia jest nierozzerwalnie związana z ideą sprawiedliwości: miłosierdzie rodzi sprawiedliwość, która jest dana ludziom, aby obdarować ich miłosierdziem (nagrodą życia wiecznego). Jednak dzięki idei przebaczenia w nim zawartej miłosierdzie przekracza sprawiedliwość.

Miłosierdzie w największym stopniu manifestuje się w warstwie eschatologicznej – w tekście Koranu najszerzej reprezentowanym aspektem miłosierdzia jest przebaczenie grzechów. To znaczenie stanowi sens sześciu terminów (*mağfira, takfir, 'afw, tawba, ħiṭṭa, birra*), a główne znaczenie dwóch terminów (*ħilm, ra'fa*) to powstrzymanie się od gniewu, które implikuje powstrzymanie się od karanania (przebaczenie). Przebaczenie jest także najczęściej spotykanym w Koranie aspektem nadrzędnego pojęcia *rahma*.

Przedstawiona analiza nie wyczerpuje tematyki koranicznego miłosierdzia. Praca miała na celu przybliżenie polskiemu czytelnikowi idei koranicznego miłosierdzia i wskazanie na trudności dotyczące jego przekładu. Dla pełniejszego jej zobrazowania warto byłoby też prześledzić dialektykę miłosierdzia i sprawiedliwości, a także bogatą, koraniczną symbolikę, bliską symbolice starotestamentowej, która towarzyszy sferze pojęć denotujących łaskę, błogosławieństwo, przebaczenie.

~•~

BEATA ABDALLAH-KRZEPKOWSKA

Rahma i miłosierdzie – (nie)adekwatność pojęć

Streszczenie

Artykuł jest próbą odpowiedzi na pytanie, na ile możliwe jest oddanie znaczenia pojęć koranicznych w tłumaczeniu na przykładzie pojęcia miłosierdzia. Przedstawiono konceptualizację pojęcia miłosierdzia (*rahma*) w Koranie, posługując się koncepcją pola semantyczno-leksykalnego. Zbadano zależności pomiędzy znaczeniem terminu

a używanymi typami metafory, konotacją i leksemami, które realizują to pojęcie.

Interesujące są różnice w etymologii obu terminów, co jest szczególnie ważne w przypadku języków semickich, gdzie nośnikiem znaczenia jest rdzeń. *Rahma* poprzez swój rdzeń *rhm* związana jest z pojęciem bliskiej więzi i pokrewieństwa, miłości macierzyńskiej, czułości. Polski termin „miłosierdzie” posiada podobną konotację, co łaciński *misericors*. *Misericors* miało pierwotnie wydźwięk negatywny (*miser* – ubogi, nędzny, żaloszny, nieszczęśliwy). Do XVI wieku negatywny wydźwięk miał też przymiotnik „miły”. Jego etymologia zdradza silne pokrewieństwo z filozofią grecką i systemem feudalnego rycerstwa. Polski termin „miłosierdzie” poprzez swą etymologię zachowuje znaczenie wnętrza człowieka jako źródła i siedliska uczuć. Ztraca jednak symboliczny naddatek więzi, bliskości, pokrewieństwa, uczuć macierzyńskich, który jest obecny w terminach semickich.

Słowa kluczowe: kognitywizm, konceptualizacja, Koran, miłosierdzie, *rahma*.

BEATA ABDALLAH-KRZEPKOWSKA

Rahma and Mercy – (in)adequacy of the terms

Abstract

The article addresses the perplexing issue of rendering the meaning of the Quranic terms into other languages as close and faithfully as possible. The word for the case study here is *miłosierdzie*. The methodology employed is the conceptualisation of the word *rahma*, which the Quran transmits as the idea of *mercy*, within the constraints of the semantic-lexical field. The analysis is centered around the meaning of the term and types of metaphors, connotations and lexemes transmitting that meaning.

The differences in etymology of both terms are quite interesting. It is especially important in the case of the semitic languages, where the meaning of the word is conveyed by its root. The root for *rahma* is *rhm*. It invokes the ideas of a bond, blood relationship, maternal love and affection. Polish word *miłosierdzie* elicits similar feelings as the Latin *misericors*, though the latter had originally had a rather negative connotations (*miser* – poor, wretched, miserable, unhappy). The adjective *miły* used to induce somewhat negative sentiments right up to the 16th century. Its etymology reveals a very close association of the word with the Greek philosophy and the ideas of the feudal society.

The etymology of the Polish term *miłosierdzie* rescues the ability of the word to point to the inner sanctum of man, the depths of his being as the fountainhead of his feelings and their natural habitat. At the same time, however, it deprives it of its symbolic surplus of friendship, intimacy, family bonds and maternal feelings; all of which are present in the semitic languages.

Keywords: Quran, mercy, rahma, cognitivism, conceptualisation.